

COMPTE RENDUS BIBLIOGRAPHIQUES – КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

ПАТКО ДУЕВ: *Севс и Дионис: рагање на античките верувања и култови*, Скопје: Силсонс, 2010. 254 стр., 19 илустрација, 4 табеле.

Autor je svoju želju za saznanjima o načinu stvaranja kultova na Egeju, o sudaru dvaju vjerskih koncepata *neba* i *zemlje*, utjecaju drugih mediteranskih kultova te utvrđivanju indoeuropskog (dalje ie.) sloja ostvario kroz izradu doktorske disertacije pod naslovom *Севс и Дионис, судир и синкретизам на небесни и htonски култови во најраниот хеленски период* koju je potom otisnuo, u izvjesnoj mjeri preinačivši tekst kao i sam naslov knjige koji time postaje bliži širem čitateljstvu.

Obrađivanje ovakve tematike iziskuje ono što je i sam autor primijenio, složenu kulturološku metodologiju koja počiva istovremeno kako na filološkoj i lingvističkoj analizi pisanih podataka tako i na analizi arheoloških podataka praćeno povijesnom analizom i eventualno dopunjeno podacima iz pomoćnih znanosti. S obzirom na oprečne pristupe istraživanju, Duev se radije priklanja sinkronijskom, iako u nekim segmentima istraživanja ne zazire i od dijakronijskog pristupa. I sama poglavlja prate određenu vremensku crtu počevši s neolitikom, preko ranog brončanog doba i onoga kasnoga, koje i jest središte istraživanja, a završivši s vremenom rane epske poezije.

Glavna su poglavlja u knjizi:

1. Uvod; 2. Prapovijest i minojski gospodar Dikte; 3. “Nebeski Otac” i dolazak Indoeuroljana na područje Egejskog mora; 4. Zeus i Dioniz u svjedočanstvima linearnog B pisma; 5. Zeus i Dioniz u ranoj epskoj poeziji; 6. Zaključak s izborom korištene literature i indeksom.

Razmatranje ove problematike nužno autora vraća u vrijeme stoga on, na samome početku djela, i kreće od podataka iz neolitika u Europi kako bi ujedno utvrdio da li je ono što je kasnije predstavljao Dioniz postojalo kao zaseban sloj kulta Velike Majke, a koji je uključivao i ljubavnika - boga vegetacije i plodnosti. Kretska mit o Zeusovu radanju na planini Dikti, koji prenosi Hesiod u svojoj *Teogoniji*, upućuje upravo na Zeusa kao takvoga boga. Duev ističe da je preobrazba ie. Zeusa očigledan sinkretizam s kultom Dioniza koji se istodobno održavao na Kreti i nadalje postavlja nekoliko pitanja: o ekvivalentu na kopnu i općenito o rezultatima sinkretizma *Diwe* i *Diwonusos*.

U drugome poglavlju kritički promatra teoriju M. Gimbutas o religiji “Stare Europe” pri čemu uzima u obzir genetska, onomastička i arheološka istraživanja. Ističe da su neolitski ratari područja Egejskog mora i Male Azije istoga etničkog porijekla, ali da se unatoč tome ne može pretpostaviti duhovno *koine* u kameno doba i stoga postavlja pitanje da li je kult Velike Majke i njezina ljubavnika – boga vegetacije i plodnosti imao dominantnu ulogu i u religiji Minojaca i isključuje li se mogućnost štovanja nebeskih božanstava. Za saznanja o utjecajima vršenima na Zeusov kult, Duev, jasno, zadire u karakter minojske religije ne bi li, na temelju arheoloških podataka potkrijepljenih

onima pisanima, naišao na sloj kulta minojskog boga vegetacije. Pritom obrađuje kultne pećine i svetišta na planinskim vrhovima, kućna svetišta i dvojni sjekiru, a potom analizira oblik (*j)a-di-ki-te-te-du-pu₂-re* u kojemu M. Valério vidi minojskog prethodnika diktejskog Zeusa. Pri zaključivanju ovoga poglavlja, osim nedešifriranog linearnog A pisma kao problema kod istraživanja minojske religije, autor ističe zamke retrogradne metodologije te iznosi da se na temelju sinkronijskog istraživanja ne može potvrditi postojanje “Gospodara Dikte” niti anadolske Velike Majke s njezinim ljubavnikom – bogom. Osvrće se još jednom na mit o kretskom Zeusu i moguće aluzije na njega.

Kada u trećem poglavlju istražuje nebeskog boga s osnovnim funkcijama oca i tvorca, autor primjenjuje dijakronijsku metodu, kao i kod traženja lingvističke potvrde ie. štovanja božanskog para, uzevši pritom u obzir podatke iz svih grupa ie. jezika. No, fokus mu je ipak na utvrđivanju ie. vrhovnog boga. Napominjući kako je **Dyēus* vrhovni bog tek u grčkoj i rimskoj mitologiji te da s ostalima dijeli tek etimologiju, koristi se rezultatima poredbene analize ostalih ie. mitologija koji ukazuju na to da je bog grmljavine i munja posebna figura u ie. panteonu i da nije poistovjećeno s božanskim Nebom što mu omogućuje suprotstaviti se Dunkelovoj tezi da je grčki epitet Zeusa *keranos* (**peraunos*) samo različita pojava ie. Nebeskog Oca, a ne posebno božanstvo (na što se opet osvrće u 5. poglavlju i zaključku). Napomena da ie. **Dyēus* nije vrhovni bog, nego da tu ulogu preuzima bog oluja te da refleksija Nebeskog Oca kao kralja bogova, ali i kao boga grovovnika koja je jedinstvena u Grčkoj i Rimu, autora vodi k pitanju: Da li je riječ o ranome sinkretizmu dviju funkcija ili razvoju epiteta kod posebnih božanstava ili pak nešto treće? Odgovor na njega ostavlja ponuditi nakon izvršene analize razvoja kulta u arhaiskom razdoblju.

Sukcesivno postepenom dolasku Indoeuroljana, razvoju mikenske kulture i linearnog B pisma raste i mogućnost poredbene analize arheoloških i pisanih svjedočanstava. No, uzimajući u obzir to da mikenske pločice svjedoče o bogovima više nego ostali materijalni podaci, autor naglasak stavlja na imena bogova koja se javljaju na pločicama i navodi ih u tablici prema kategorijama: bogovi potvrđeni u povijesnom razdoblju, bogovi s ie. etimologijom nepotvrđeni u povijesnom razdoblju i bogovi nepoznatog porijekla. Bez daljnje analize podataka o mikenskim božanstvima, na kraju poglavlja stoji samo napomena da se upravo u mikenskom razdoblju događa glavni proces tvorbe kasnije grčke religije, koji se ipak, s obzirom na podatke, ne može raslojiti, nego je nužna generalizacija da sinkretizam nastaje između vjerovanja domorodnog stanovništva i ie. nasljedstva.

Budući da se autor u ovome djelu bavi prvenstveno kultovima Zeusa i Dioniza, o drugim božanstvima i aspektima mikenske religije on raspravlja tek u vezi s podacima o Zeusu i Dionizu čemu posvećuje četvrto poglavlje počevši od konstatacije da mikenski pisani podaci potvrđuju postojanje kultova ie. “Nebeskog Oca” i, prema mitu, njegovog “posvojenog sina” boga vegetacije Dioniza na području Egejskog mora u kasno brončano doba. U isti mah ističe da se na Kreti Dioniz ne javlja kao Zeusov sin, već kao njegov moćan takmac što je vitalan podatak za rasvjetljavanje procesa sinkretizma. Glavna teza koju preispituje jest ona Burkertova o Zeusu kao jednome od najznačajnijih bogova, možda i vrhovnome, već u mikensko doba. Nakon analize knoskih pločica, a potom i pilskih, s naglaskom na riječi *pa-si-te-o-i*, *Po-ti-ni-ja* i *ma-te-re te-t-ja*, Duev zaključuje da Zeus ipak nije imao toliko istaknut položaj te da su u kasno brončano doba još uvijek dominantne boginje. Ovdje također obrađuje instituciju “svetog braka” i potomstvo nastalo iz njega za što potvrde izvodi

pomoću analize teonima *E-ra* i *Di-wi-ja*. Uzevši Kretu za relevantnu točku, naglašava činjenicu da su gotovo sva djeca potvrđena u ranoj epskoj poeziji, kao plod svetog braka Zeusa i Here, na neki način spomenuta na pločicama i to samo na Kreti gdje, s druge strane, nema dokaza za postojanjem Herina kulta. Ovome slijedi utvrđivanje statusa ženskog pandana Zeusova imena *Di-wi-ja/Di-u-ja*, boginje jasne ie. etimologije. Kritizira pokušaje poistovjećivanja s Potnijom, kao i s Herom te prepoznavanja Divije kao Majke Zemlje, a pritom sam nastoji odgovoriti na pitanje može li se ona prepoznati kao Diona gdje ipak ostavlja otvorenima nekoliko mogućnosti. S obzirom na etimologiju i činjenicu da postojanje ženskih pandana nije karakteristika niti ie. tradicije niti klasične grčke religije, Duev zaključuje da je njezin kult pod velikim utjecajem lokalnih egejskih kultura dominantnih boginja te da predstavlja tek fazu razvoja Zeusova kulta u mikenskom razdoblju, odnosno da se u kasno brončano doba odvijao proces adaptacije kulta Divije i Here, za potrebe vladajuće elite, u kojemu je s povijesne scene nestao kult Divije, a argivska Hera je zauzela njezino mjesto uz Zeusa na Olimpu.

Oslanjajući se na tezu Guthrieja po kojoj postojanje boga Dioniza na mikenskim pločicama i *Di-ka-ta-jo Di-we* kao boga vegetacije ukazuju na moguć snažan kult kretskeg (mediteranskog) božanstva opstalog u kultu Dioniza i Zeusa, Duev ističe kako za taj proces nema arheoloških podataka, ali dokaze nalazi u etimologiji teonima *Di-wo-nu-so*. Odbacivši starije tumačenje teonima Dioniz, koje se oslanja na tračku riječ za ‘sina’, istoga vidi kao sinkretizam ie. elementa *Diwo-* i neie. elementa *-nuso-*, a time i svjedočanstvo sinkretizma nebeskog i htonskog božanstva u mikenskom razdoblju. U zaključku ovoga poglavlja Duev ističe kako je proces sinkretizma, osim što se odvijao u mikenskom razdoblju, tada i započeo te za primjer navodi i ostala potvrđena božanstva pregledom u tabeli.

U petome poglavlju iste predmete analize promatra u okviru razdoblja rane epske poezije. Nakon uočenih razlika između dva razdoblja te konstatacijom da je “sveti brak” neminovan sinkretizam zbog golemog štovanja koji je boginja uživala na području Egejskog mora, Duev ističe potpunu Herinu podređenost Zeusu u ranoj epskoj poeziji kao i drugačije Zeusovo potomstvo što pripisuje raznim utjecajima koji su u vrijeme rapsoda uzrokovali velike promjene u kultu Nebeskog Oca pri čemu je i sinkretizam koji je počeo u mikenskom razdoblju dao različite rezultate na zapadnoj obali Male Azije i otocima koji joj gravitiraju i na grčkom kopnu.

Ζεὺς πατήρ je po njemu sigurno dio ie. tradicije i to kao *pater genitor*, no budući da takav status pripada, u biti, Nebu, shvaćanje Zeusa u ovoj ulozi Duev pripisuje utjecajima domorodnog stanovništva, dok za epsku formulu πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε smatra da se radi o sinkretizmu, pri čemu bi prvi dio formule ‘otac ljudi’ bio utjecaj s Istoka, a drugi ‘otac bogova’ dio naslijeđene ie. tradicije. Jednako tako, utjecaj kultura predgrčkog stanovništva, osobito Anadolije, a i Bliskog Istoka i Egipta, vidi u procesu preobrazbe ie. Nebeskog Oca u Zeusa kao vrhovnog boga, a ujedno i gromovnika.

S obzirom na dokazano postojanje Dionizova kulta u kasno brončano doba, a potom i vezu njegova kulta s jednim od najjačih panhelenskih misterija, iznenađujuće odsustvo boga plodnosti i vegetacije u epovima autor vidi u ideološkim razlozima – obrađivanje zemlje daleko je od svijeta kraljeva, odnosno od herojstva i slave, što je ujedno i razlog zašto su iz epova isključeni ne samo ratarski poslovi nego i misterije i javni praznici.

Sa Zaključkom autor još jednom naglašava šire kulturološke analize pri razumijevanju podataka ionako nesigurnih te pregledno iznosi sve obrađene probleme po poglavljima i donesene zaključke.

Na svjetskoj razini ova će knjiga ostati nezapažena zbog jezika kojim je napisana, ali, s druge strane, ona čini važan doprinos slavenskom jezičnom području. Stoga za one koji se umiju služiti makedonskim jezikom, a ujedno se zanimaju za prapovijesna i, prvenstveno, antička vjerovanja i kultove, ona predstavlja uvid u složene procese sinkretizama čiji su rezultati, u vidu klasične grčke religije, nešto poznatiji širem čitateljstvu. Samo klasično razdoblje autor ne obrađuje, zaustavlja se, naime, na podacima iz rane epske poezije koja predstavlja najstarije svjedočanstvo o percepciji Grka o bogovima, a pritom obrađuje jedan segment, onaj o kultovima Zeusa i Dioniza. Iz samoga naslova nije vidljivo da su u razmatranja o ovim kultovima utkana i ona o Heri, čijem kultu autor također pridaje značajnu pažnju. Temeljna istraživanja odnose se na podatke napisane na linearnom B pismu što ovu knjigu čini namijenjenom u prvom redu zainteresiranima za mikensko razdoblje. Ipak, budući da je autor rasteretio tekst od detaljnih analiza pločica, a podatke i teze iznio razumljivo, na preporuku je i drugima pročitati ovo djelo.

Sanja Smodlaka Vitas

Zadar, Hrvatska

SVETLA SLAVEVA-GRIFFIN: *Plotinus on Number*, Oxford: Oxford University Press, 2009, pp. xii, 176.

Светла Славева-Грифин е вонреден професор на Одделот по Класични студии на Државниот универзитет на Флорида. На стручната јавност и е позната по бројните статии од областа на хеленската античка философија воопшто, платонизмот и неоплатонизмот, а особено по третманот на потесната тема на медицинските и математичко-нумеричките аспекти на философските идеи присутни кај Платон и Плотин. *Plotinus on Number* е нејзината прва монографија, примарно посветена на комплексниот и ноторно тежок за разбирање Платинов трактат VI.6 [34], кој Порфириј го има насловено „За броевите.“ Книгата на Славева-Грифин, меѓутоа, ги надминува рамките на коментар на расправата; земајќи ја „За броевите“ како стожерна точка на својата истражувачка работа, Славева-Грифин дава длабока и апсорбирачка анализа на концептот на бројот и неговите метафизичките импликации врз учењата на Платон, Платоничарите од Старата академија, Неопитагорејците и конечно самиот Плотин како и неговиот следбеник и близок соработник Порфириј. Со своето аргументирано инсистирање на важноста на Платиновиот придонес на полето на теоријата и метафизиката на бројот во платоничарската традиција (кој е занемарен поради фактот што Плотин, за разлика од, на пример, Јамблих и Прокле, не се впушта во опширно и систематско разгледување на оваа проблематика), Славева-Грифин исправува една историско-научна неправда и ја осветлува Платиновата вистинска положба на полето.

Plotinus on Number се состои од Вовед, шест поглавја и Заклучок. Делото не е големо по обем, но тематиката која ја обработува, како и начи-